О. Ір. Назарко, ЧСВВ

КНЯЗІ ТАК ЗВАНІ «ІЗГОЇ»

Про князів так званих «ізгоїв» часто згадується в княжій добі історії Русі-України, але не зважаючи на те, що від середини минулого століття самому терміну і явищу присвячувано немало уваги, окремих розвідок на цю тему не так уже й багато, та й матеріялу не гурт.

У 1850-х роках Н. Качалов опублікував розвідку «О значении изгоев и состоянии изгойства в древней Руси», Архив историко-юридических сведений относящихся до России, кн. I і 2, 2. Є й інші розвідки на цю тему, але учені здебільшого обмежувалися короткими розділами в загальних очерках. Крім цитованих у статті, що її оце публікуємо, праць, можна додати ще М. Ф. Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права (шосте видання) Київ 1909, стор. 399—401; Р. Лащенко, Лекції по історії українського права, Прага 1923, стор. 80—81; М. Дьяконов, Очерки общественного и государственного строя древней Руси, Москва-Ленинград 1928, стор. 92—93 та інші.

Найновіша спроба о. Ір. Назарка, ЧСВВ є цінним зведенням різних матеріялів на цю тему, а тому читач з вдячністю ознайомиться з цією розвідкою.

Редакція

Назва «ізгой»

Назва ізгой походить від староруського слова «гоити» — жити, дати притулок. *Українська Загальна Енциклопедія* подає таку дефініцію «ізгоя». «Ізгой» — людина викинена зі свого дотеперішнього життя. Термін старо-українського права для категорії неповноправних людей, без суспільного становища, відданих під опіку церкви, але свобідних; не маючи власного господарства, ізгої осідали на чужих землях».[1] Дещо повнішу дефініцію ізгоїв подає *Українська Радянська Енциклопедія*. В ній пишеться: «Ізгої — у древній Русі 11—12 стол. люди, які вийшли з свого звичайного суспільного становища у зв'язку з всілякими обставинами й перебували під покровительством церкви. Церковний устав кн. Всеволода Мстиславича

---

[1] І. Раковський, *Українська Загальна Енциклопедія*, Львів—Станиславів—Коломия, т. II, стор. 90.

(12 стол., за деякими припущеннями 14 стол.) називає 4 категорії ізгоїв: не тямущий грамоти попів син; холоп, що викупився з холопства; купець, що заборгував; князь, позбавлений волості. Більшість ізгоїв походила, можливо, з холопів, що викупилися або яких відпустили на волю».[2]

Найбільший наш історик Михайло Грушевський каже про ізгоїв: «Так називалися люди без суспільного становища, люди неприкаянні, наслідком того віддані під опіку церкви. Вони уважалися свобідними: вина за них повна, як і за всіх свобідних. Не маючи власного господарства, вони осідали на чужих землях. Це бачимо в фундаційній грамоті смоленської катедри; ця катедра між іншим дістає від князя, очевидно — його власне або двірське село Ясенське «сь бортнікомъ, и сь землею и сь изгои». Митрополит Климент у своїм посланні вичисляючи різні предмети тодішнього землеволодіння згадує «ізгоїв і сябрів»... Ця одинока згадка про сябрів показує, що становище їх було аналогічне з ізгоями.[3] Зрештою наші старо-українські правні джерела й пам'ятки зараховують ізгоїв до категорії закупів. Знаємо, що т. зв. «церковні люди» підлягали у всіх справах єпископському судові. До тих церковних людей належали: піп, попадя, попович, який не навчився грамоти, холоп, що викупився на волю і не мав засобів на життя; збанкрутований купець; осиротілий князь без права спадщини... В XIV стол. ізгої, як окрема категорія перестали існувати, а ізгойством ще в XV стол. називався викуп, що його платив холоп панові за звільнення. В литовсько-руську добу ізгоям відповідали так зв. «лезні люди».[4] Всі вони були вільними людьми, але під опікою церкви, себто так зв. «церковніи людіе». Крім вище згаданих до церковних людей належали теж: проскурниця, игумень, игуменя, странникь, больници, а Устав Всеволода Київського з XII стол. додає до них ще ізгоїв.[5]

Одначе з усіх категорій ізгоїв, нашу увагу привертає тут передовсім одна категорія, себто категорія князів-ізгоїв.

Князі — ізгої

Доля князів-ізгоїв є результатом політичного устрою та історичних умов «Руської Землі» в X і в половині XI століття. В. Ключевський каже, що доволі трудно сказати, який порядок княжого володіння існував на Русі за попередників Ярослава Мудрого і чи взагалі існував якийнебудь означений порядок.[6] Інколи всією руською землею володів один князь. Це було в першу чергу тоді, коли між кня-

---

[2] (М. Бажан) *Українська Радянська Енциклопедія*, т. 5, Київ 1962, стор. 371.

[3] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, Львів 1905, т. III, стор. 319.

[4] *Енциклопедія Українознавства* (В. Кубійович). Словникова частина, том III, 1959, стор. 858.

[5] М. Грушевський, *op. cit.*, стор. 288.

[6] В. Ключевскій, *Курс русской исторіи*, Москва 1937, часть I, стор. 167.

зями не було дорослих осіб. Деколи влада переходила від одного князя до другого майже випадково. І так: наслідником Рюрика (якого Таубе й Костpуба вважають легендарною особою), став не його нелітній син Ігор, але — як каже Літопис — його шваґро Олег.[7] Правдоподібно єдиновластя до половини XI стол. було радше політичною припадковістю, аніж політичним порядком. Як тільки в князя підросло кількох синів, кожний з них, звичайно ще за життя батька діставав якусь волость (область) в управу. Св'ятослав ще за життя свого батька Ігоря княжив у Новгороді.[8] Цей же Святослав вибираючись у другий похід на дунайських болгарів поставив свого сина Ярополка княжити в Києві, Олега в Овручі, а Володимира в Новгороді Вел.[9] Таксамо поступив і син Святослава — Володимир даючи найстаршому синові Вишеславові — Новгород, а після його смерти Ярославові, Ростів — Борисові, Муромську волость Глібові і т. д.[10] При батькові сини володіли окремими волостями, як його намісники, чи посадники й платили князеві — батькові щороку належну данину. Літописець згадує, що Ярослав з Новгорода платив батькові щороку дві тисячі гривень і «тако даяху вси посадници новгородьстии».[11]

З цієї причини виникали конфлікти між батьком і синами. Року 1015 проти Володимира збунтувався його син з Новгорода — Ярослав і відмовився платити данину Київському князеві, тобто своєму батькові Володимирові. Володимир хотів приборкати збунтованого сина, але несподівано помер (15. VII. 1015 р.).[12] Після смерти батька розірвалися всі політичні зв'язки між його синами; молодші сини не хотіли признавати своєї політичної залежности від найстаршого брата. Тому, що Володимир мав численне потомство (літопис згадує 12 синів), то після його смерти не всі сини були наділені окремими волостями і, мабуть, уже тоді (після 1015 року появилися перші князі ізгої.

Справді Ярославові Мудрому пощастило ще сконцентрувати єдиновластя в своїх руках, але вже тільки на короткий час (1019—1054). Після його смерти 1054 року скінчилося єдиновластя на Русі.[13] Ярослав перед смертю розділив державу між п'ятьох синів, давши їм окремі землі, а найстарший — Ізяслав мав заступати їм місце батька. Це, як слушно каже І. Холмський — не був консеквентно проведений сеньйорат, себто принцип влади найстаршого в роді.[14] Ярослав

---

[7] *Повесть временныхъ лет*, Москва–Ленінгр., 1950, ч. I, стор. 19.

[8] Const. Porphyrogennetos, *De caeremoniis aulae Byzantinae* (Migne P. Gr.), c. XII, p. 78.

[9] Д. С. Лихачев, *Повесть временныхъ лет*, Москва–Ленінгр., 1950, ч. I, стор. 49.

[10] *Там же*, стор. 83.

[11] *Там же*, стор. 88, 89.

[12] Ір. Назарко, Св. Володимир Великий, Рим 1954, стор. 114, 115.

[13] С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви на Україні*, Записки ЧСВВ, Жовква 1932, т. IV, 1–2, стор. 88–121.

[14] І. Холмський, *Історія України*, Нью Йорк – Мюнхен 1949, стор. 52.

не вказав, хто після Ізяслава має пізніше перейняти владу і який взагалі має бути устрій держави. Провід найстаршого брата мав радше ідеальний характер. Ярослав наказував синам братню любов і уявляв собі, що династія залишається солідарна і тим утримає єдність та неподільність держави. Це рішення Ярослава було фатальне для дальшого розвитку держави. Справді сини Ярослава були здисципліновані і ні один з них не відважився виступати проти волі батька. Але вже сам поділ території на частини підривав ідею єдности, а ідеальна влада сеньйора не мала потрібної екзекутиви, щоб утримати неподільність держави. Тоді почали проявлятися відосередні стремління різних земель, в яких відживали давні племінні традиції і проявлялися нові економічно-політичні аспірації. Так Київська держава вступила в період небезпечних потрясень «великої смути». При синах і внуках Ярослава, держава перемінилася в низку віддільних волостей, об'єднаних тільки тим, що в них була одна Церква і один княжий рід. Як члени княжого роду жили в безнастанній ворожнечі й міжусобицях, так теж і волості керовані ними не тільки не зберігали миру між собою, але щораз то більше взаємно відчужувалися.

Конкретним наслідком такої загальної настанови був факт, що та Русь, яка недавно перемогла печенігів, не могла зібрати достатніх сил до боротьби з новими кочовиками — половцями, які в половині XI століття з'явилися в південних степах Русі.[15] Використовуючи незгоду між руськими князями, половці — як пише літописець — «несли розно» в Рускую землю, грабили її, унеможливлювали торгівлю з сусідними країнами, бо контролювали шлях «из варяг вь грекы». Під 1061-им роком літописець записує перший напад половців такими словами: «Придоша половци первое на Русскую землю воевать; Всеволодь же изиде противу имь, мьсяца февраля вь 2 день. И бившимься имь, побьдиша Всеволода, и воеваши отьидоша. Се бысть первое зло от поганых и безбожных врагь».[16] Чотири роки пізніше літописець занотовує, що на небі появилася якась дивна, червона зоря і заключає так: «се же прояляше не на добро, посемь бо быша усобиць многи и нашествие поганыхь на Русьскую землю, си бо звьзда бь акы кровава, проявляющи крови пролитье».[17] Під роком 1068 літопис подає, що «придоша иноплеменьници на Русьскую землю, половци мнози» проти них вийшли наші князі Ізяслав, Святослав і Всеволод, боротьба тривала цілу ніч, але половці побідили наших князів. Літописець доходить до такого висновку: «Грѣхъ же ради нашихь, пусти Богь на ны поганыя и побѣгоша руськія князи и побѣдиша половьци».[18] Остаточним вислідом княжих міжусобиць і частих половецьких нападів була загальна руїна, а згодом повний занепад Київської Русі — політичний та економічний. Вищезгаданий академік С. Платонов каже,

[15] С. Платонов, *Учебник русской истории для средней школы*, Прага 1924, ч. I, стор. 44.

[16] *П. Вр. Лет*, I, стор. 109.

[17] *op. cit.*, стор. 110.

[18] *op. cit.*, стор. 112.

що вже в XII столітті, себто 150 років після смерти Ярослава Мудрого, Київську державу можна назвати розчленованою на кілька частей, а сам Київ можна назвати городом запустілим і розбитим.[19]

Одною з причин цієї руїни був устрій княжого володіння після смерти Ярослава Мудрого. Найстарший син Ярослава і брат інших князів уважався т. зв. «великим князем», але він не володів цілою державою, бо в інших городах самостійно володіли молодші брати, які були тієї думки, що «Руська земля» належить усьому княжому роду. Найстарший князь, як родоначальник панував у найстаршому городі — Києві, а другі брати за родовим старшинством розміщувалися в других городах, менше значних і небагатих. Кожний з молодших братів леліяв думку в душі, що він, як син великого князя, сам колись стане великим князем, коли помруть його старші брати, а він сам буде найстарший у княжому роді. За родовою спадщиною, після смерти найстаршого брата, великим князем ставав не його син, але його найстарший брат. А, коли не було найстаршого брата, то великим князем ставав його старший племінник, себто син його старшого брата. Тому, коли в Києві вмирав великий князь, то його місце займав брат, що досі княжив у Чернігові. А на його місце в Чернігів переходив третій брат з Переяслава і т. д. Із смертю великого князя, всі князі посувалися на одне місце вище до Києва, або — як каже літописець «восходили лѣствицею кь великому княженью»,[20] аж вкінці його досягнули.[21] Якщо якийсь князь умирав не досягнувши великого князівства в Києві, то його діти тратили свої права на наслідство в княжому роді і ставали князями — ізгоями. Ось так представляється генеза князів ізгоїв.

Доля князів-ізгоїв.

Немає ніякого сумніву, що доля князів-ізгоїв була незавидна. Мабуть ласкавіша була ця доля для синів померлого великого князя з Києва, бо вони діставали від нового великого князя окремі волості. Але часто бувало так, що померлий великий князь мав кількох синів, а необсаджених волостей було мало. Тоді тільки один, чи два найстарші сини померлого великого князя діставали волості, а інші сини ставали ізгоями. Лев Діякон скаржиться, що князі-ізгої сини померлого великого князя — (на жаль не подає його імені) прибувають аж у Византію, шукаючи допомоги й справедливості.[22]

Отже на практиці дуже трудно було зберігати правила родового володіння признані всіма членами княжого роду Ярослава М. Уже найстаршого Ярославового сина Ізяслава (1054—1077) кияни прогнали

---

19 С. Платонов, *op. cit.*, стор. 44.

20 *П. Вр. Лет*, I, стор. 112.

21 Є це теорія т. зв. родового побуту, що її розвинув і обґрунтував знаменитий історик С. Соловйов. Див. Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, Варшава 1932, т. I, стор. 50.

22 Leo Diaconus, *Historiae*, Migne P. Gr., vol. XVII, p. 277.

з Києва,[23] бо він не мав здібностей, щоб кермувати великою державою, був малоталановитий, або, як каже літописець «простий умом».[24] Коли ж Ізяславові пощастило вернутися знов до Києва — то його звідси прогнали удруге його власні брати: Святослав і Всеволод. Тоді Із'яслав утік до Німеччини й шукав там допомоги в імператора Генриха IV, а згодом у всесильного тоді Папи Римського Григорія VII.[25] Одначе ті всі заходи Ізяслава залишилися без конкретних успіхів. У Києві закріпився Святослав і княжив там до своєї смерти (1076 р.).

Після смерти Святослава, Всеволод добровільно відступив Київ знов Ізяславові. Так Ізяслав уже втретє став великим князем Київським і залишився ним аж до своєї смерти. Загинув у війні з князями 1077 року.[26] Після Ізяслава «матір руських городів — Київ» перейшов до Всеволода. Таким чином сини Ярослава Мудрого княжили в Києві за такою чергою: Ізяслав, Святослав, Ізяслав, Всеволод. Якщо Святослав не був би захопив Києва силою, а зберігав би звичаї родової черги — то він ніколи не був би великим князем, бо помер скоріше від свого старшого брата великого князя Ізяслава. Саме тому після смерти Святослава, Ізяслав і Всеволод понизили Святославових синів до рівня ізгоїв і не допустили їх до їхньої «отчини» — Чернігова. Почалися тяжкі і довгі міжусобиці і «коромоли» між князями, які тривали продовж багатьох років за князювання Ізяслава, Всеволода та Ізяславового сина Святополка II-ого. В тих усобицях брали участь не тільки сини великих князів, але й чисельні князі-ізгої — внуки і правнуки Ярослава М., яких батьки повмирали не діждавшись «великого княжого стола» в Києві. Платонов каже, що таких князів-ізгоїв було декілька «несколько».[27] Перелистовуючи тільки поверховно Баумґартена «Генеалогії Рориковичів» і не запускаючись у гущу галузей цього генеалогічного дерева, нараховуємо понад двадцять князів-ізгоїв.[28]

Великі князі тих нещасних князів-ізгоїв або цілковито позбавляли всякого наслідства, або давали їм такі вбогі волості, в яких не було навіть більшого города і, з яких ізгої не тільки не могли вдержати дружинників, але не раз не могли утримати себе та своєї сім'ї. Вслід за тим князі-ізгої були найчастіше спричинниками різних крамол, міжусобиць і нападів. Діючи нападами, насильствами й розбоями князі-ізгої шукали змоги поліпшити своє положення й здобути якусь відповідну частину в Руській землі. Тільки за три роки літописець нараховує п'ять таких нападів: 1064 р. внук Ярослава — Ростислав напав на Тьмуторокань «и пришедь выгна Глѣба изь Тмуторокана а самь

---

23 Д. Дорошенко, *op. cit.*, стор. 56.

24 *П. Вр. Лет*, I, стор. 114.

25 Із. Нагаєвський, *Київський князь Дмитро Із'яслав і Петрів Престол в Римі*, Логос, Йорктон 1960.

26 І. Холмський, *цит. твір*, стор. 54.

27 С. Платонов, *там же*, стор. 46.

28 N. de Baumgarten, *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes dú X au XIII siécle.* Roma 1927, „Orientalia Christiana", vol. IX — 1.

сѣде в него мѣсто». 1065 р. Святослав пішов походом до Тьмутороканя проти інтруза Ростислава, а цей вийшов з города, бо боявся виступати проти свого дядька і Святослав знов посадив у Тьмуторокані свого сина Гліба. Але, як тільки Святослав відійшов, Ростислав знов прогнав Гліба і сам засів у Тьмуторокані. Багато подібних нападів зустрічаємо в наших літописах.[29]

Можемо пригадати тут бій між князями на т. зв. «нежатій ниві» (під Черніговом), де великий князь Ізяслав наложив головою. Його спричинили два князі-ізгої: Олег — син Святослава і Борис з Тьмуторокані, хоч Борис не був справжній ізгой. Таким його зробили дядьки «сеніори», бо не дали йому спадщини по батькові. У цьому бою Борис загинув, а Олег утік до Тьмуторокані і не переставав конспірувати проти дядька. Після смерти Ізяслава «единовладцем» у Руській Землі став Всеволод. Але, як каже Д. Дорошенко: «Всеволод не мав спокою: усі 15 років його князювання (1078—1093) пішли тільки на те, щоб одбиватися від ізгоїв, серед яких перед вів завзятий Олег Святославич, прозваний Гориславичем за те, що багато горя приносив рідній землі своєю боротьбою».[30]

Але князі-ізгої приносили ще більше горе рідній землі, бо часто вони єдналися з половцями і вказували тим кочовикам найдогідніші шляхи до нападів. Тому пекучою справою стало поладнання спорів між самими руськими князями. Князі рішили покінчити свої порахунки і в тій цілі зібралися на з'їзді у Любечі 1097 року і там сказали: Почто губим Руськую землю, сами на ся котору дѣюще? А половци землю нашю несуть розно, и ради суть, оже межю нами рати. Да нонѣ отселѣ имемся вь едино сердце и блюдем Рускыи земли; кождо да держить отчину свою».[31] І тут князі порішили, яка земля кому належить. Як засаду прийнято, що кожний князь має затримати землі свого батька. Так само дістали свої уділи деякі князі-ізгої, між ними і Олег Святославич. Але для всіх князів-ізгоїв уділів не стало, тому деякі князі залишилися надалі ізгоями, але їх було вже мало й самі молоденькі.

Отже, як вірно підкреслює С. Томашівський: «Тому, що дотеперішня система старшинства виявила вже продовж чотирьох десятків літ, за синів її творця Ярослава, всі свої лихі сторони, — не було іншого виходу, як прийняти засаду голошену досі князями-ізгоями, себто засада вітчинности. В ім'я тої самої ідеї, яка присвічувала системі Ярослава («блюсти руськую землю») проголошено, що відтепер кожна княжа галузь має держати свою батьківщину, чи там землю, яка тоді була в їх руках».[32] Ось так любецький з'їзд дав свою згоду на поділ Київської держави на окремі князівства. Ідею єдности держави зруй-

---

[29] *Полное собраніе русскихъ Лѣтописей,* Санкт Петербургъ 1863, т. I–XVII (за роки після смерти Ярослава Мудрого).

[30] Д. Дорошенко, *цит. твір,* I, стор. 56.

[31] *П. Вр. Лет,* т. I, стор. 170.

[32] С. Томашівський, *Історія України.* Старинні і середні віки, Мюнхен 1948. УВУ (циклостилем).

нував княжий партикуляризм, а ганебну ролю в тій руїні відіграли князі-ізгої.

Одначе й після любецького з'їзду смута не скінчилася, а й рішення пізніших аналогічних з'їздів (у Городку 1097 р., на Золотчі 1101 р., у Долобську 1102 р.) знехтовано. Коли в Києві помер великий князь Святополк, київляни не схотіли Святославичів з Чернігова, але запросили до себе Володимира Мономаха з Переславя. Хоч Володимир Мономах не хотів спершу йти на неналежне йому велике князівство в Києві, то для добра справи мусів на це погодитися. Таким чином крім княжих з'їздів ще й «народне віче» нарушило правильність родового переємства великокняжого престола.[33]

Хоч Володимир Мономах (1113—1125) всіма способами старався утримати єдність і могутність Київської держави, то одначе він був уже останній з тих об'єднуючих князів. Після нього вже не можна говорити про Київську державу, як одну цілість, бо вона була вже роздріблена на частини, не раз такі мінімальні, як н. пр., Гродненська волость і т. п.

І за Володимира Мономаха ще були князі-ізгої. Деякі з них служили як дружинники в сильніших князів, другі втікали на Запоріжжя,[34] інші вступали до манастирів, як н. пр. Судислав, що просидівши 24 роки у в'язниці «бысть чернцемь»[35] — пише літописець, але не згадує: чи він добровільно став ченцем, чи його примушено. Найбільше князів-ізгоїв жили під опікою Церкви.

У XIII столітті число ізгоїв дуже змаліло, а в XIV стол. зникли з горизонту історії, полишивши за собою погану славу руїнників княжої Русі-України.

POST SCRIPTUM: Коли ми розглядаємо історію роздріблення староруської держави, ми зустрічаємося з двома різними концепціями. Одна побудована на думці, що після смерти Ярослава Мудрого Київ, нібито, перестав бути центром держави. Ця концепція вигідна зокрема шовіністичним російським ученим, м. і. і Платонову, на якого покликається автор розвідки. Ці учені уважають, що тоді почало творитися незалежне життя на півночі, яке пізніше довело до створення Московського царства.

Однак М. Ю. Брайчевський і В. Й. Довженок довели, що Київ був економічним, політичним і культурним центром Русі аж до татарської навали 1240 р. Зокрема переконливі арґументи подав В. Й. Довженок у статті «Київ – центр Русі в період феодальної роздрібненості», Український Історичний Журнал, 1959, ч. 6, стор. 89–98. Довженок вказує на те, що навіть Пляно Карпіні, який відвідав Київ уже після татарсько-монгольського розгрому, називав Київ «столицею Русі» (op. cit., стор. 94).

Треба надіятися, що арґументи Довженка знайдуть з часом загальне схвалення серед істориків.

Редакція

---

33 С. Платонов, *op. cit.*, стор. 46.

34 С. Томашівський, *op. cit.*, стор. 51.

35 *П. Вр. Лет*, I, стор. 109.